

DOI: 10.31110/consensus/2023-03/028-036

УДК (UDC) 94 (4).06

**GERMAN-UKRAINIAN COOPERATION:
ACTIVITIES OF THE FUND “MEMORY, RESPONSIBILITY AND FUTURE”**

Viktoria Kotsur***Mykola Kotsur******Abstract**

The article examines the transformation of the activities of the Fund “Memory, Responsibility and Future” (germ. “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”) of the Federal Republic of Germany and German-Ukrainian cooperation in the cultural and educational sphere. The experience of interaction between former enemies during the Second World War is considered in relation to extremely painful issues of historical memory in Ukraine and Germany in order to overcome historical traumas.

During the Second World War, Ukraine was one of the main regions for the export of Ostarbeiters to Nazi Germany. For a long time, a large proportion of forced laborers were not subject to the German compensation law. Only at the end of the 20th century, the German and international public raised the issue of payments to former forced laborers. In 1998, the Bundestag decided to create a fund to pay compensation with financial participation from German industry. The fund paid one-time compensation primarily to former concentration camp prisoners and deported civilian workers from Central and Eastern Europe. Out of the total amount of compensation of 4.4 billion euros, Ukraine received more than 400 million euros.

In 2010, the payments were completed, but the fund continued and expanded its activities. Today, the fund supports the implementation of international projects aimed at strengthening partnership and cooperation between Germany and countries that suffered from the consequences of National Socialism. The fund’s annual reports show that Ukraine is the undisputed leader among the partner countries in the implementation of these projects.

Such fruitful cooperation became possible thanks to the activities of Ukrainian organizations, unions and funds regarding comprehensive support and assistance from the state and society to the victims of Nazism. The active partners of the German fund “Memory, Responsibility and Future” are the Ukrainian Union of Prisoners-Victims of Nazism and the Ukrainian Cultural Fund.

Among the products of this international cooperation are an online archive and an online educational platform that can be effectively used for scientific and educational purposes.

* Ph.D. in History, Associate Professor of the Domestic and Foreign History Department Chair of “Horlivka Institute for Foreign Languages” of the State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”, Dnipro, Ukraine. E-mail: kotsurv@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5461-2243>

** PhD student of the Domestic and Foreign History Department Chair of “Horlivka Institute for Foreign Languages” of the State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”, Dnipro, Ukraine. E-mail: n.kotsur1@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-3112>

Thus, the fund became a kind of expression of the political and moral responsibility of the German state for the damages caused by the National Socialist regime, and a cultural and educational bridge between the former irreconcilable enemies.

Keywords: Germany, Ukraine, Fund EVZ, forced laborers, payment of compensation, international project

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНЬСЬКА СПІВПРАЦЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ ФОНДУ «ПАМ'ЯТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І МАЙБУТНЄ»

Вікторія Концур*
Микола Концур**

Анотація

У статті досліджено трансформацію діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (нім. «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft») Федеративної Республіки Німеччина та німецько-українську співпрацю у культурно-освітній сфері. Розглянуто досвід взаємодії колишніх ворогів часів Другої світової війни щодо надзвичайно болючих питань формування історичної пам'яті українського та німецького народів з метою подолання історичних травм.

Протягом Другої світової війни Україна була одним з основних регіонів вивезення оstarбайтерів до нацистської Німеччини. Значна частина підневільних працівників тривалий час не підпадала під німецьке компенсаційне право. Лише наприкінці ХХ ст. питання виплат колишнім підневільним робітникам було порушено німецькою та міжнародною громадськістю. У 1998 р. Бундестаг прийняв рішення створити фонд для виплат компенсацій колишнім підневільним робітникам за фінансової участі німецької промисловості. Фонд EVZ виплатив одноразові компенсації насамперед колишнім в'язням концтаборів та депортованим цивільним робітникам із Центральної та Східної Європи. Із загальної суми компенсацій 4,4 мільярда євро Україна отримала понад 400 мільйонів євро.

Після завершенню здійснення виплат у 2010 р. Фонд EVZ продовжив і розширив свою діяльність. Сьогодні він сприяє реалізації міжнародних проєктів, спрямованих на підсилення партнерської взаємодії й співпраці між Німеччиною та країнами, які постраждали від наслідків націонал-соціалізму. Щорічні звіти Фонду EVZ засвідчують, що серед країн-партнерів із реалізації зазначених проєктів Україна є беззаперечним лідером.

Така плідна співпраця стала можливою завдяки активній роботі українських організацій, спілок та фондів щодо всебічної підтримки й допомоги з боку держави та суспільства жертвам нацизму. Активними партнерами німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» є Українська спілка в'язнів-жертв нацизму та Український культурний фонд.

* кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Дніпро, Україна. E-mail: kontsurv@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5461-2243>

** аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Дніпро, Україна. E-mail: n.kontsur1@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-3112>

Одним із продуктів міжнародної співпраці стали онлайн-архів і навчальна онлайн-платформа, які можуть бути ефективно використані для наукових та освітніх цілей.

Таким чином, Фонд EVZ став своєрідним виразником політичної й моральної відповідальності німецької держави за заподіяні націонал-соціалістським режимом збитки та культурно-освітнім містком між колишніми непримиренними ворогами.

Ключові слова: Німеччина, Україна, Фонд EVZ, підневільні працівники, виплата компенсацій, міжнародний проект

Цитування: Концур, В. & Концур, М. (2023). Німецько-українська співпраця: діяльність фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». *Консенсус*, 3, 28–36.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/72>

Актуальність дослідження. Культурно-освітня співпраця держав є одним з інструментів розбудови міжнародних відносин та ефективним засобом розширення джерел та методів вивчення іноземних мов, історії та культури. Прикладом такого формату взаємодії є діяльність Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (нім. «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» (далі – Фонд EVZ)) Федеративної Республіки Німеччина в Україні, який було засновано для організації виплати компенсацій колишнім підневільним робітникам та особам, які постраждали від націонал-соціалізму під час Другої світової війни. Також невіддільною складовою усебічного та комплексного дослідження історії Другої світової війни та її наслідків є вивчення досвіду взаємодії колишніх ворогів щодо надзвичайно болючих питань формування історичної пам'яті українського та німецького народів на тернистому шляху подолання історичних травм.

Історіографічний огляд. Доробок наукової літератури, яка прямо чи опосередковано стосується проблеми примусової праці, є досить численним. Історію праці іноземних робітників досліджували Зігрід та Вольфганг Якобейт (Sigrid Jacobeit, Wolfgang Jacobeit)¹. Особливості організації праці іноземних сезонних та вимушених робітників, починаючи з кінця XIX ст., вивчав Ульріх Херберт (Herbert Ulrich)². Система експлуатації та приниження у нацистській Німеччині та в окупованій Європі представлена у книзі Марка Шперера (Mark Spoerer). Автор дає вичерпну інформацію про походження вимушених робітників, особливості їх вербування, умови життя та роботи³.

¹ Jacobeit S., Jacobeit W. *Illustrierte Alltags - und Sozialgeschichte Deutschlands 1900-1945*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995. 419 s.

² Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Auslander-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1985. 494 s.; Herbert U. *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1986. 272 s.

³ Spoerer M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 2001. 332 s.

Серед бібліографії проблеми особливу увагу привертає дослідницька робота американських науковців Джона Бейєра (John C. Beyer) і Стівена Шнайдера (Stephen A. Schneider) «Примусова праця у Третньому рейху», яка висвітлює статистичні дані щодо використання примусової праці у нацистській Німеччині. Автори також дали оцінку тим збиткам, яких зазнали жертви примусової праці. Ця інформація була використана під час переговорів між юристами, які представляли колишніх примусових робітників, та представниками німецьких корпорацій. Саме у результаті цієї діяльності й було створено компенсаційний Фонд EVZ, про який буде йти мова у нашому дослідженні⁴. Людольф Хербст (Ludolf Herbst) і Константин Гослер (Constantin Goschler) докладно висвітили весь шлях організації виплат компенсацій у Федеративній Республіці Німеччина від виникнення закону про компенсацію в американській окупаційній зоні до порушення питання щодо тих категорій іноземних працівників, які так і не отримали права на компенсацію⁵.

Попри наявність значного наукового доробку із проблеми підневільної праці у Третньому рейху, вона все ще потребує подальшої розробки. В українській історіографії залишаються малодослідженими питання виплати компенсацій жертвам націонал-соціалізму та культурно-освітня співпраця України та Німеччини щодо збереження у колективній пам'яті досвіду тих, хто пережив це випробування, й осмислення трагедії наступними поколіннями.

Мета статті. У межах цього дослідження ми ставимо за мету розглянути на прикладі діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» німецько-українську співпрацю щодо виплат компенсацій жертвам націонал-соціалізму та форми міжнародної культурно-освітньої роботи, яку підтримує Фонд EVZ.

В умовах націонал-соціалізму з 1939 р. і до кінця Другої світової війни близько 8,4 млн. іноземних цивільних підневільних робітників і 4,5 млн. військовополонених залучалися до примусових робіт у концентраційних і трудових таборах, інших місцях ув'язнення, на промисловості та в сільському господарстві Німеччини. Із загальної кількості іноземних цивільних підневільних робітників 5,5 млн. (65,5%) становили остарбайтери (нім. Ostarbeiter – східний працівник), з-поміж яких 30% становили діти віком від 10 до 14 років⁶. Україна була одним з основних регіонів вивезення остарбайтерів до нацистської Німеччини.

Значна частина підневільних працівників тривалий час не підпадала під німецьке компенсаційне право. Федеральний закон про компенсації набув чинності у 1953 р., але лише наприкінці ХХ ст. питання виплат колишнім підневільним робітникам було порушено німецькою та міжнародною громадськістю. У 1998 р. Бундестаг прийняв рішення створити фонд для виплат компенсацій колишнім підневільним робітникам за фінансової участі німецької промисловості. Після

⁴ Beyer J.C., Schneider S.A. Forced Labour under Third Reich. Nathan: Associates Inc., 1999. Part 1. 24 p.

⁵ Herbst L. Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland / ed. by C. Goschler. Berlin/München/Bosten: Walter de Gruyter GmbH, 2019. 428 s.

⁶ Полян П. Остарбайтеры. ЖЗ. URL: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2005/6/ostarbajtery.html>

тривалих міжнародних переговорів та відповідно до федерального закону 12 серпня 2000 р. було створено Фонд «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», до якого німецькі підприємства внесли близько 5 млрд. марок для виплат компенсацій колишнім підневільним робітникам та іншим жертвам нацизму. Виплати було розпочато після 30 травня 2001 р.⁷

Попри те, що під час організації виплат компенсацій Фонд EVZ намагався мінімізувати бюрократичну складову, уникаючи судових процесів, небагато колишніх підневільних працівників дожили до кінця цього тривалого процесу. Фонд EVZ виплатив одноразові компенсації насамперед колишнім в'язням концтаборів та депортованим цивільним робітникам із Центральної та Східної Європи. Ці компенсації відрізнялися у залежності від країни походження і тяжкості табірних умов перебування:

- в'язні концтаборів та гетто – 7669 євро;
- в'язні виховно-трудових таборів та інших місць ув'язнення – від 3068 до 7669 євро;
- підневільні робітники у промисловості – 2556 євро;
- робітники фермерських господарств і діти-ув'язнені – від 536 до 2235 євро.

У разі смерті постраждалих після 1999 р. право на компенсацію набували їхні родичі⁸.

Понад 1,66 млн. осіб (що складає лише 12,77% від 13 млн. примусових робітників) у майже 100 країнах світу отримали в цілому 4,4 млрд. євро, з яких Україна отримала понад 400 млн. євро⁹. На думку Федерального президента Німеччини Хорста Келера (Horst Köhler), здійснення цих виплат сприяли тому, «що страждання були визнані стражданнями, а вина і відповідальність отримали також відчутне матеріальне вираження»¹⁰. Таким чином, Фонд EVZ став своєрідним виразником політичної та моральної відповідальності німецької держави за заподіяні націонал-соціалістським режимом збитки.

Однак далеко не всі жертви змогли отримати компенсацію. Наприклад, інтерновані італійські солдати або радянські військовополонені, які, хоча і були залучені до примусових робіт, не могли розраховувати ні на компенсацію, ані на гуманітарну допомогу, тільки тому, що були військовополоненими¹¹.

⁷ Компенсации – дополнительная информация. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. URL: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/ru/zwangsarbeit/entschaedigung/entschaedigung-2/index.html>

⁸ Ibidem.

⁹ Фюрстену М., Агаев В. Компенсации подневольным работникам закончились, фонд ведет гуманитарные проекты. *Deutsche Welle*. URL: <http://surl.li/kmvaq>

¹⁰ История создания Фонда EVZ. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. URL: <https://www.stiftung-evz.de/ru/kto-my/istorija/istorija-sozdaniya/>

¹¹ Фюрстену М., Агаев В. Компенсации подневольным работникам закончились, фонд ведет гуманитарные проекты. *Deutsche Welle*. URL: <http://surl.li/kmvaq>

2 серпня 2010 р. «Deutsche Welle» повідомила про завершення виплат компенсацій за примусову працю на нацистську Німеччину¹². По завершенню здійснення виплат Фонд EVZ продовжив і розширив свою діяльність. Сьогодні він сприяє реалізації міжнародних проєктів, спрямованих на підсилення партнерської взаємодії й співпраці між Німеччиною та країнами, які постраждали від наслідків націонал-соціалізму.

Переважна більшість проєктів реалізується за трьома основними напрямками:

- аналіз історичних подій (проєкти, що заохочують молодь до вивчення подій націонал-соціалістичного минулого, а також до збереження у пам'яті людства їх наслідків);

- демократія та права людини (підтримка міжнародних ініціатив, спрямованих на посилення засад демократії та зміцнення прав людини);

- гуманітарні ініціативи з метою надання допомоги тим, хто пережив націонал-соціалістичну диктатуру (міжнародні проєкти допомоги жертвам націонал-соціалізму на місцях)¹³.

Станом на серпень 2023 р. з моменту заснування Фонду EVZ було профінансовано 6238 проєктів на суму 189 887 656 євро¹⁴. Щорічні звіти Фонду EVZ засвідчують, що серед країн-партнерів із реалізації зазначених проєктів Україна є беззаперечним лідером. Для наочної ілюстрації цього наведемо дані за 2011 р.: Україна – 36 проєктів, Білорусь – 26, Ізраїль – 8, Польща – 8, Росія – 8, Чехія – 9. Найбільше (56) проєктів в Україні було реалізовано у 2015 р.¹⁵

Така плідна співпраця стала можливою і завдяки активній роботі українських організацій, спілок та фондів щодо всебічної підтримки й допомоги з боку держави та суспільства жертвам нацизму. Розглянемо декілька форматів українсько-німецької співпраці у рамках проєктів Фонду EVZ.

Українська спілка в'язнів-жертв нацизму (УСВЖН) (створена у 1991 р.) протягом багатьох років успішно співпрацює з Фондом EVZ. В основі спільної роботи Фонду EVZ та УСВЖН лежить виховання молодого покоління, протидія проявам расизму та ксенофобії, запобігання перекручуванню історичних фактів. УСВЖН представлена в Опікунській раді Фонду EVZ, що надало можливість членам спілки звернутись до керівництва Фонду EVZ у грудні 2015 р. щодо надання допомоги жертвам нацистських переслідувань, які мешкають на невідконтрольних уряду

¹² Ibidem.

¹³ Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Посольство Федеративної Республіки Німеччина. URL: <https://kiew.diplo.de/ua-uk/service/erinnerung-verantwortung-zukunft/1270084>

¹⁴ Цифры финансирования проєкта. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». URL: <https://www.stiftung-evz.de/>

¹⁵ Отчеты о деятельности. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». URL: <https://www.stiftung-evz.de/ru/servis/infoteka/otchet-y-o-deyatelnosti/>

України територіях Донецької та Луганської областей. Як результат згаданої ініціативи, їм було виділено допомогу в розмірі 150 тис. євро¹⁶.

Надзвичайно плідним стало партнерство Українського культурного фонду та Фонду EVZ у рамках програми «MEET UP! Німецько-українські зустрічі молоді», яка стартувала у 2019 р. Метою цього партнерства є посилення українсько-німецької співпраці, спільний пошук відповідей на виклики сучасного світу, підтримка культурного діалогу, створення українсько-німецьких проєктів у галузях культури та мистецтва¹⁷. За досить короткий час дії програми «MEET UP!» Фондом EVZ було підтримано 180 проєктів, у яких взяли участь більш як 6000 осіб з України та Німеччини¹⁸, що засвідчує значну інтенсифікацію відносин Німеччини з Україною через надання підтримки молодим людям з активною позицією, вихідцям із Німеччини та України. Така діяльність є запорукою встановлення та збереження у майбутньому порозуміння між народами.

У рамках освітньої програми «Молодь пам'ятає» молодим людям надається можливість критично поглянути на історію. Програма фокусується на транснаціональному вивченні історичних місць, де нацистський режим здійснював переслідування та знищення своїх жертв, а також на питаннях європейської культури та історичної пам'яті. Посередництвом цієї програми відбувається фінансування меморіальних комплексів, навчальних закладів та неурядових організацій у Німеччині, Європі та Ізраїлі.

Серед проєктів, реалізованих протягом останніх років за участі України, варто відзначити проєкт «Культури історичної пам'яті», присвячений розходженням історичних наративів на пострадянському просторі. У період політичної напруги (2021-2022 рр.) Фонд EVZ здійснював спробу налагодити діалог, запросивши молодих педагогів та активістів з Німеччини, Білорусі, Росії та України до спільної розробки підходів та методів роботи з різними історичними наративами у країнах-учасниках. За допомогою інноваційних гібридних форматів та нових підходів до увічнення пам'яті цей проєкт був покликаний зробити внесок у становлення транснаціональної європейської культури історичної пам'яті¹⁹.

Одним із продуктів міжнародної співпраці стали онлайн-архів та навчальна онлайн-платформа, розташовані на сайті Фонду EVZ. Ці ресурси можуть бути ефективно використані для наукових та освітніх цілей. Архів інтерв'ю «Примусова

¹⁶ Демидов М. УСВЖН – 30 років! Українська спілка в'язнів-жертв нацизму /УСВЖН/. URL: <http://usvzn.com/?p=4929>

¹⁷ УКФ розпочав нову міжнародну співпрацю. Український культурний фонд. URL: https://ucf.in.ua/news/2019_09_27

¹⁸ Програма підтримки MEET UP! Youth for Partnership. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». URL: <https://www.stiftung-evz.de/ru/что-мы-поддерживаем/сфера-деятельности-и-кластеры/образование-двизжшчaja-сила-будущего/meet-up-youth-for-partnership/>

¹⁹ Програма підтримки Молодежь помнит. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». URL: <https://www.stiftung-evz.de/ru/что-мы-поддерживаем/сфера-деятельности-и-кластеры/образование-двизжшчaja-сила-будущего/molodezh-pomnit/>

праця 1939–1945» містить близько 600 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми працівницями та працівниками з 26 країн, які змушені були працювати на націонал-соціалістичну Німеччину. Інтерв'ю супроводжуються транскриптами, перекладами (англійською, німецькою, російською та чеською мовами), фотографіями та короткими біографіями.

Застосовуючи метод усної історії та усноісторичні дослідження, укладачі розробили також онлайн-платформу «Навчання на основі інтерв'ю», яка дозволяє використовувати на заняттях з історії архівні ресурси. До 25-хвилинних біографічних фільмів розроблено завдання та дібрано супровідні матеріали. Крім того, на платформі розміщено фільм, який розкриває історичний контекст нацистської примусової праці, інформаційні тексти, методичні розробки, а також хронологічну таблицю та словник із зазначеної теми²⁰.

Оскільки архівні та навчальні матеріали доступні декількома мовами, платформа відкриває широкі можливості для застосування методики CLIL (Content and Language Integrated Learning – вивчення іноземною мовою всіх або декількох предметів шкільної програми) під час вивчення історії. Методика предметно-мовного інтегрування значно підвищує мотивацію учнів до вивчення іноземних мов та, в нашому випадку, історії.

Отже, діяльність Фонду EVZ у сфері освіти сприяє осмисленню історії націонал-соціалізму в цілому і підневільної праці в європейських формах історичної пам'яті зокрема. Систематичне документування свідчень жертв націонал-соціалізму і створення загальнодоступних ресурсів робить їхній досвід невіддільною частиною історичної та політичної освіти, що сприяє подальшому розвитку культур історичної пам'яті.

Висновки. Підбиваючи підсумки нашого дослідження, не можемо не зазначити, що фінансові компенсації, сплачені Фондом EVZ жертвам націонал-соціалізму, мали історичне значення, хоча у фінансовому вимірі були досить символічними й жодним чином не могли відшкодувати тих страждань, яких зазнали примусові робітники Третього рейху. Хочемо сподіватись, що культурно-освітні ініціативи Фонду хоча б певною мірою втішили тих примусових робітників, яким вдалось вижити та донести новим поколінням свої нелегкі життєві історії. Завдяки Фонду тисячі жертв, які постраждали від примусової праці, отримали голос у колективній пам'яті своїх країн та у Німеччині.

Таким чином, німецько-українська партнерська взаємодія, підтримана Фондом EVZ, відкрила нові можливості для поглибленого пізнання і збереження історичної пам'яті про трагедію, яку принесла нашому народу Друга світова війна; встановлення цивілізованого діалогу між країнами, які були непримиренними ворогами під час війни; проговорення травм минулого, пошуку ефективних форматів для партнерства в майбутньому та нових ефективних форматів навчання.

²⁰ «Принудительный труд 1939–1945». Воспоминания и история. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». URL: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/ru/index.html>

REFERENCES

- Beyer, J.C. & Schneider, S.A. (1999). *Forced Labour under Third Reich*. Nathan: Associates Inc. Part 1. 24 p. [in English].
- Demydov, M. (2021). USVZhN – 30 rokov! Ukrainska spilka v'iazniv – zhertv natsyzmu /USVZhN/ [Ukrainian Union of Victims of Nazism – 30 years!]. Retrieved from <http://usvzn.com/?p=4929> [in Ukrainian]
- Die Gründungsgeschichte der Stiftung EVZ*. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. Retrieved from <https://www.stiftung-evz.de/ru/kto-my/istorija/istorija-sozdanija/> [in Deutsch]
- Entschädigung – Hintergrundinformationen*. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. Retrieved from <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/ru/zwangsarbeit/entschaedigung/entschaedigung-2/index.html> [in Deutsch]
- Fiurstenau, M. & Agaev, V. (2010). *Kompensatsii podnevolnym rabotnikam zakonchilis, fond vedet gumanitarnye proekty* [Compensation for forced laborers has ended, the Fund is conducting humanitarian projects]. *Deutsche Welle*. Retrieved from <http://surl.li/kmvaq> [in Russian].
- Fond «Pam'iat, vidpovidalnist i maibutnie»*. Posolstvo Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna. [Fund «Memory, Responsibility and Future»] Retrieved from <https://kiew.diplo.de/ua-uk/service/erinnerung-verantwortung-zukunft/1270084> [in Ukrainian].
- Förderprogramm JUGEND erinnert*. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». Retrieved from <https://www.stiftung-evz.de/ru/chto-my-podderzhivaem/sfera-dejatelnosti-i-klastery/obrazovanie-dvizhushchaja-sila-budushchego/molodezh-pomnit/> [in Deutsch]
- Förderprogramm MEET UP! Youth for Partnership*. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». Retrieved from <https://www.stiftung-evz.de/ru/chto-my-podderzhivaem/sfera-dejatelnosti-i-klastery/obrazovanie-dvizhushchaja-sila-budushchego/meet-up-youth-for-partnership/> [in Deutsch].
- Jacobeit, S. & Jacobeit, W. (1995). *Illustrierte Alltags – und Sozialgeschichte Deutschlands 1900–1945*. Münster: Westfälisches Dampfboot. 419 s. [in Deutsch].
- Herbert, U. (1985). *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Auslander-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz. 494 s. [in Deutsch].
- Herbert, U. (1986). *Geschichte der Auslanderbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz. 272 s. [in Deutsch].
- Herbst, L. (2019). *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland* / ed. by C. Goschler. Berlin/München/Boston: Walter de Gruyter GmbH. 428 s. [in Deutsch].
- Polian, P. (2005). *Ostarbaitery*. ZHZ [Ostarbeiters] Retrieved from <https://magazines.gorky.media/zvezda/2005/6/ostarbajtery.html> [in Russian].
- Spoerer, M. (2001). *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. Stuttgart; Munchen: Deutsche Verlags-Anstalt DVA. 332 s. [in Deutsch].
- Tätigkeitsberichte*. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. Retrieved from <https://www.stiftung-evz.de/service/infothek/taetigkeitsberichte/> [in Deutsch].
- UKF rozpochav novu mizhnarodnu spivpratsiu. (2019). Ukrainskyi kulturnyi fond. [Ukrainian Cultural Fund has started a new international cooperation]. Retrieved from https://ucf.in.ua/news/2019_09_27 [in Ukrainian].
- Zwangsarbeit 1939-1945*. Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. Retrieved from <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/ru/index.html> [in Deutsch].